

הפמליה של מעלה

1. תיאוריה:

פמליה של מעלה מופיעה במקרא הן בקונטקסטים של תיאור נויטרלי והן במסגרות פולמוסיות. ברוב הטקסטים אין בני הפמליה היחידים בולטים ובדרך כלל אין אישיות מוגדרת ביניהם, אלא הפמליה של מעלה מופיעה כקבוצה מצוינת בשם קבוצתי ("קדושים", "בני אלהים" ועוד). שמות קבוצתיים משמשים אפילו במקומות בהם מתגלים יחידים מתוך הפמליה (ראה בהמשך). שמותיה של הפמליה הם רבים, ואי-אפשר לקבוע אם כולם מקוריים - הן בנוגע לשמות כשלעצמם והן בנוגע לקונטקסטים הספרותיים בהם הם מצויים עתה. קיימת גם האפשרות שבכמה מקומות הוחלפו שמותיה של פמליה של מעלה¹³. מכל מקום אין אחדות בשמות אלה. הריבוי אפשר לקלוט אמונות פאגאניות נוספות במשך הדורות. בתור שם-קיבוצי לפמליה של מעלה יש לציין את הבאים: "קדושים", "בני-אל(ה)ים", "צבא-השמים"/"צבאות", "כרובים" ו"שרפים"¹⁴.

תיאור פשוט של הפמליה ישנו לדוגמה במל' א' כ"ב, 19, בנבואתו של מיכה: לכן שמע דבר ה' ראיתי את ה' יושב על כסאו וצבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו. (והש' דה"י ב' י"ח, 18)¹⁵. האל שואל את פמליתו בעניין הפוליטי המתרחש זה עתה למטה, בישראל. בדומה לכך רואה הנביא ישעיה (פרק ו') את ה"שרפים" המסובבים את כסא האל (פס' 1-2):

ואראה את ה' יושב על כסא רם ונשא...

שרפים עומדים ממעל לו...

גם כאן שואל האל את פמליתו, הפעם:

ואשמע את קול ה' אומר את מי אשלח ומי ילך לנו... (פס' 8).

למרות ששאלות מספר נשארות ללא מענה ניתן ללמוד מן הפסוקים האלה אצל ישעיה: האל נקרא כאן "ה' צבאות". האם התכוון הנביא לזהות את השרפים עם "הצבאות" או שמא הפך "ה' צבאות" כבר לשם-האל המקובל? ועוד: תפקידם של השרפים כאן הוא בראש ובראשונה

אמירת הקדושה (קדוש קדוש קדוש ה' צבאות...). שירת שבחו של האל הוא גם במספר רב של טכסטים אחרים המאפיין הבולט את הפמליה של מעלה - בעצם שירה זו היא תפקידה הלגיטימי (וראה להלן). ואחרי הכל: אין אנו למדים דבר וחצי דבר על זהותם ומהותם של השרפים! ישנם טכסטים שמתכוונים אולי לפמליה של מעלה, אך בנסוחם האחרון במקרא נותר מקום לפקפק בכך: כך דרך משל נאמר בבראשית א, 26:

ויאמר אלהים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו.

האם פנה האל אל הפמליה? דוגמה נוספת היא בבראשית י"א, 7:

הבה נרדה ונבלה שם שפתם.

אפשר לפרש פסוקים אלה גם כדבורי האל בלשון רבים לשם ציון כבוד המדבר (pluralis majestatis). וכישעיהו מ, 3 אנו קוראים:

קול קורא במדבר פנו דרך ה'...

הדובר כאן אינו האל ויש המפרשים שהקול שייך לבני פמליה של מעלה¹⁶.

קיימים שני תיאורים נוספים של הפמליה של מעלה: בספר דניאל ז' מתוארת ישיבת בית-דין של מעלה. בהקשר זה נזכרים משרתי האל (וזאת גם בתנאי שלא נבין את הביטוי "קדישי עליונים" כשם למלאכים¹⁷), בפס' 9 נאמר:

אלף אלפים ישמשונה ורכו רבבין קדמוהי יקומון.

כמו כן משמשים "בני-אלים" בספר איוב א'-ב', ל"ח, 7, כפמליה של מעלה, ובאסיפתם הוחלט על גורלו של איוב. נראה שלפחות דניאל ז' הוא טכסט מאוחר יחסית ושם מתואר הדין השמימי בהשתתפות הפמליה. ואילו זמנו של ספר איוב שרוי במחלוקת. אך מדניאל ז' נוכל ללמוד שמסורת הפמליה השתמרה ולא נדחתה כליל.

2. הפולמוס:

ככל הנראה היו תקופות בישראל בהן לא יכלו לדבר על אותה פמליה בלשון פשוטה¹⁸. פרק

פ"ב בספר תהילים¹⁹ הוא דוגמה בולטת של הפולמוס: האל שופט את ה"אלהים" בגלל

הנהגתם הרעה את העולם:

אלהים ניצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט. (פס' 1)

בהמשך נרשמים מעשיהם של אותם "אלהים" בצורה כללית ביותר. לענייננו חשובים הפסוקים 6-7:

אני אמרתי אלהים אתם ובני עליון כולכם
אכן כאדם תמותון וכאחד השרים תפולו.

הישויות הנקראות כאן "אלהים" יורדות במעמדן - אך לא למעמד של מלאך אלא למעמד של אדם.

סיפור המלך שאול והאשה מעין-דור (שמ' א' כ"ח, 3 ואילך) חלקו תיאור וחלקו פולמוס, שהרי מצד אחד אסר שאול על "הידעונים" (פס' 3, 9), אך מצד שני הוא פונה אל האשה, וזאת רואה:

אלהים ראיתי עולים מן הארץ (פס' 13).

"אלהים" אלה אינם שייכים ישירות לנושאנו, כי הם אינם "פמליה של מעלה" אלא רוחות במובן כללי הרבה יותר. אך בה בשעה שנכון היה לאסור פעולות כמו זאת של האשה מעין-דור, קיימת האפשרות לקרוא ל"אלהים" אלה. עצם קיומם אינו מוטל בספק!

נחזור לפולמוס יותר ברור בעניין הפמליה: בספר איוב נאמר:

ד', 18: הן בעבדיו לא יאמין ובמלאכיו ישים תהלה

ט"ו, 15: הן בקדושו לא יאמין ושמים לא זכו בעיניו

אלא שכאן כבר מתחלפים המונחים השונים: מלאך/עבד/קדוש - אך בבעיה זו נדון בהמשך.

קודם ננסה ללמוד מפסוקים אלה בספר איוב על פסוק בספר ישעיה, מ"ד, 26²⁰:

מקים דבר עבדו (נוסח אחר: עבדיו) ועצת מלאכיו ישלים.

כבר נאמר - ובצדק - שהמלה "עבדיו" מתכוונת לנביאים. על כן יש להבין שנביאים

כאן הם גם מלאכים. יש גורסים שעצם ההחלפה, מלאך הופך להיות נביא, היא מעשה

פולמוס. הפירוש הזה הוא אפשרי - אך אינו הפירוש האפשרי היחיד.

יהא אשר יהא: הפולמוס נגד הפמליה ברור גם ללא פסוק זה. על בסיס זה נוכל לבחון

עתה פסוקים נוספים הקוראים לבני הפמליה לשיר את שיר-שבחו של האל.

תה' פ"ט, 6-9: ויודו שמים פלאך ה' אף אמונתך בקהל קדושים

כי מי בשחק יערוך לה' ידמה לה' בבני-אלים

אל נערוץ בסוד-קדושים רבה ונורא על-כל-סביביו

מלים פשוטות של תיאור הפמליה או של הזמנה לפמליה לשיר את שירה הופכות - על רקע הביקורת בדברי המקרא - לפולמוס נגד הפמליה עצמה, וזאת במיוחד בהשוואה עם תהילים כ"ט. שם אנו קוראים בפסוק 1:

מזמור לדוד הבו לה' בני אליהו הבו לה' כבוד ועז.

המבין פסוק זה כקריאה לשיר ילמד מהמשכו של המזמור; פס' 10 כתוב:

ה' למבול ישב וישב ה' מלך לעולם.

נמצאנו למדים שהאל מולך מעתה ואילך ולכן ירדו "בני-אליהו" וכל הפמליה של מעלה מגדולתם וקבלו תפקיד של שירה בלבד. פירוש זה מתאשר בפרק צ"ז, 9,7 (תהלים):

השתחוּ לו כל אלהים...

כי אתה ה' עליון על-כל-הארץ מאד נעלת על-כל-אלהים.

במרוצת הדורות נעשתה קביעה פולמוסית זו, שבאה להדיח את הפמליה של מעלה ממקומה, למוטיב. כך בתפילת נחמיה, נח' ט', 6:

אתה הוא ה' לבדך

את(ה) עשית את השמים שמי השמים וכל צבאם

הארץ וכל אשר עליה

הימים וכל אשר בהם

ואתה מחיה את כולם

וצבא השמים לך משתחווים.

דוגמאות נוספות ל"מוטיב" זה נמצאות בתה' ק"ג, 20 ואילך ובתה' קמ"ח, 1-3, אלא שכאן שוב מתערבבים המונחים. ובכך נדון בהמשך.

אם נסכם את האמור לעיל: ישנם תיאורי הפמליה של מעלה לצד פולמוס נגד אותה פמליה.

יתכן מאד ודברי הפולמוס נובעים מתוך ידיעה על מקורה הפאגאני של "פמליה של מעלה"²¹.

עלינו לשים לב לדו-ערכיות זו שחודרת יחד עם כל הקונצפציה של פמליה של מעלה אל

תוך האמונה במלאכים. נוסף על דו-ערכיות זו מצאנו בפסוקים המובאים עד כה את רוב

כיבויה של הפמליה של מעלה. עתה נותרו שתי שאלות: (א) האם ניתן ללמוד על פנים

נוספות להתפתחות האמונה במלאכים מתוך מסורות הקשורות לפמליה של מעלה, (וב) מה

פשר השמות הניתנים לפמליה זו? נקדים מיד ונאמר: לא נשאל לגבי "פשר השמות" לשם

הבהרה היסטורית, דהיינו: מה היתה משמעותם הראשונית של שמות אלה, אלא איך ניתן - גם על ידי הפרשן המאוחר - לפרש את שמותיה של הפמליה של מעלה?

3. מסורות נוספות:

מתוך המסורות הקשורות לפמליה של מעלה אנו למדים לפחות על שתי פנים נוספות: האמונה ב"שרי-אומות-העולם" מחד גיסא, והקשר בין מלאכים וכוכבים למעשי-מלחמה מאידך גיסא.

(א) בספר דב' ל"ב, 8, אנו קוראים היום בנוסח המסורה:

בהנחל עליון גוים בהפרידו בני אדם

יצב גבולות עמים למספר בני ישראל

לפי 4QDt²² יש לגרוס "בני-אלהים" במקום "בני ישראל". תרגום השבעים מתרגם ἄγγελοι (מלאכים) וכן הנוסח בצטוט באגרת "אל העברים" א', 7. נוסח תרגום השבעים מעיד על נוסח "בני-אלהים" (ראה בפרק הבא). פירושו של השוני: העמים קשורים לבני-אלהים, קרי עתה: לפמליה של מעלה. בדומה לכך אנו קוראים בתה' פ"ב, 8:

כי אתה (ה') תנחל בכל הגוים

כאמור, עומד הפסוק בקונטקסט פולמוסי נגד אותם ה"אלהים" שה' שופטם זה עתה. ספר דברים עצמו מוסיף לידיעתנו: העמים עובדים ישויות השונות מן ה' וזאת על פי כוונתו של ה' עצמו. דב' ד', 19-20:

ופן תשא עיניך השמימה

וראיתה את-השמש ואת-הירח ואת-הכוכבים כל צבא השמים

ונדחת והשתחווית להם ועבדתם

אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים תחת כל השמים

ואתכם לקח ה' ויוציא אתכם מכור הברזל ממצרים

להיות לו לעם נחלה כיום הזה

שלושת הטכסטים משתמשים בקונטקסט זה בשורש נח"ל. עובדה זו עצמה כבר מצדיקה לבחון יחד את הפסוקים המצוטטים. שירת "האזינו" נחשבת גם במחקר הביקורתי לאחד הטכסטים

העתיקים ביותר במקרא. מכאן שנתינתם של העמים מתחת בני-אל היא אמונה עתיקת ימים. דב' ד', 19-20, מזהה את בני-האלהים האלה עם הכוכבים²³ ("צבא השמים" במובן המודרני - עוד נדון בשאלה אם זהו גם המובן בתקופה עתיקה). זהו זה מלמדנו שוב שניתן להשתמש בשני השמות לפמליה של מעלה לחלופין. במקום שלפנינו נעשית ההחלפה מטעם ברור: הרי הכתוב מדבר על אלילי הגוים - והם אכן צבא השמים.

אם פירשנו נכון את המובאות האלה, נוכל להסביר מכאן כמה טכסטים בספרות חז"ל²⁴, אשר מצרפים את "מיכאל" לצבא השמים דווקא בקשר לעבודה זרה. שמו של מיכאל בדברי חז"ל, "השר הגדול", מוליכנו ישירות למקום המאוחר ביותר במקרא בו מתוארת האמונה ב"שרי-אומות-העולם", הלא הוא בספר דניאל י', 17 ואילך וי"ב, 1. האיש המתגלה בפני דניאל ("כמראה אדם", דני' י', 17) יילחם בשר-פרס ובשר-יוון (י', 20) וייעזר במיכאל "שרכם" (י', 21), "השר הגדול העומד על בני עמך" (י"ב, 1). בניגוד לדב' ד' ול"ב יש לעם ישראל עתה שר משלו, מיכאל, ולכן שר זה מופיע בדברי חז"ל במקום שמצויינים "שרי-אומות-העולם" האחרים (ראה כפרק על הברית החדשה). יש לומר עוד שגם שם העצם "שר" מלמד על קשר לפמליה של מעלה, שהרי זאת חצר המלך.

(ב) כבר נרמז על הקשר בין פמליה של מעלה לכוכבים, לדוגמה בתפילת נחמיה ובדב' ד', 19-20. בעניין זה יש להוסיף עכשיו תה' ק"ג, 20 ואילך:

ברכו ה' מלאכיו	גבורי כח	עושי דברו לשמוע בקול דברו
ברכו ה' כל צבאיו	משרתיו	עושי רצונו
ברכו ה' כל מעשיו	בכל מקומות ממשלתו...	

הזהוי בין מלאכים לצבא השמים מופיע בצורה ברורה גם בתה' קמ"ח, 1-3:

הללו את ה' מן השמים	הללוהו במרומים
הללוהו כל-מלאכיו	הללוהו כל-צבאיו
הללוהו שמש וירח	הללוהו כל-כוכבי אור

השאלה האם ממזמור זה אכן אחד הטכסטים המאוחרים במקרא אינה חשובה לענייננו. מכל מקום, משמעות המלה "צבאות" כאן היא "צבא השמים", דהיינו המלאכים. אך בלשון יחיד כידוע משמעותה של מלה זו היא ארגון-חיילים (צבא בעברית חדישה)²⁵. מה הקשר בין

צבא במובן של ארגון חיילים לצבאות כשם קבוצי לצבא השמים? נראה שהקשר הוא אותה אמונה, הגורסת שגם צבא השמים הוא בסופו של דבר ארגון צבאי. כן מצאנו בשופ' ה, 20²⁶:

מן השמים נלחמו הכוכבים ממסילותם נלחמו עם סיסרא
אין בכוונתי ליחס את האמונה הזאת לכל מקום ומקום בו נזכרת המלה "צבא/צבאות",
ובמיוחד לא כשמדובר בצירוף "ה'-צבאות" (בענין זה ספרות המחקר עשירה²⁷) - אלא
ברצוני להדגיש שהפירוש הצבאי, המזהה את הצבאות עם צבא-מרום, משמעו כפשוטו, הוא
פירוש סביר במספר מקומות. צבא-השמים הוא לפחות גם צבא, מורכב לפי כמה מן הטכסטים
מכוכבים, ומזהה לפי כמה מובאות עם המלאכים, כאשר מלאכים אלה הם כבר בגדר בני
פמליה של מעלה. היות שלאמונה זו השלכות רבות וחשובות בספרות-יהודית מן התקופה
של הבית השני, והיות שבעניין זה סבורים חוקרים רבים שמדובר כאן באלמנט יווני
בספרות זאת, היה צורך לעמוד על כך שהרעיון הוא כבר רעיון מקראי (אם כי אולי
עדיין לא מודגש ומפותח כל כך).

ג) פן נוסף במסורת הפמליה הוא חכמת בני הפמליה. באיוב ט"ו, 8, נשאל איוב:
"הבסוד אלוה תשמע ותגרע אליך חכמה". המלה "סוד" היא אחד משמות הפמליה. על כך
נשאל כאן איוב האם הוא השתתף, ואילו רק באופן פסיבי, בהתייעצות של האל עם בני
הפמליה. דברים אלה עדיין הולמים את תיאורי ההתייעצות של האל עם בני פמליתו
שצטטנו לעיל (מלכים א כ"ב, 19 ואילך וישעיהו ו', 1 ואילך). אך כאן מעניין אותנו
המשכו של הפסוק: שמיעת הדברים למעלה תוסיף לאדם חכמה. ולכן יש להניח, שבני
הפמליה הם אכן בעלי אותה חכמה השמימית. חכמה זו נשללת כאן מאיוב ללמדנו שחכמה
זו לא ניתנה לאדם.

באותה רוח מתקיף ירמיהו את נביאי השקר (כ"ג, 18): "כי מי עמד בסוד ה' וירא וישמע
את-דבריו...". לפי הקשרו של הפסוק ניתן לומר שככל הנראה כן זכו נביאי האמת
לשמוע, שהרי אילולי-כן לא היה מובן לדברי הנביא כאן. וכן ראינו שישעיהו ומיכה
כן ראו ושמעו.

על רקע זה יש לראות את דברי אגור בן-יקה, משלי ל, 3: "ולא למדתי חכמה ודעת
קדושים אדע". הפסוק קשה כמות שהוא. וכן תרגמו השבעים "אל למדני חכמה ודעת קדושים

אדע". ייתכן שהוחלפו כאן שתי אותיות, אלא שיש להזכיר ששני תרגומים המבוססים על נוסח השבעים גורסים אחרת. הוולגטא: Non didici sapientiam, et non novi scientiam sanctorum ("לא למדתי חכמה ודעת קדושים לא ידעתי") וכן הוא בפשיתא. על כן נוסח הפסוק אינו ברור כל צורכו אך ברור שגם כאן ישנה חכמה של הקדושים ואילו לשאלה האם האדם יכול להסיק חכמה זאת כבר ראינו את שתי התפיסות המנוגדות של איוב מזה והנביאים מזה. על רקע זה יהיה עלינו להבין את דבורי "המלאך הדובר ב"י" (למטה) וההתפתחות בספרות האפוקליפטית²⁷.

4. שמות הפמליה של מעלה:

עד כה דנו בפמליה של מעלה ללא התחשבות בשינויי שמותיה ממקום למקום, כלומר ראינו את שמותיה השונים של הפמליה כשמות נרדפים. אך האם מלכתחילה לא היו מסורות שונות הקשורות כל אחת בשם מסויים? ייתכן וזה אכן כך, למרות שכבר במקרא עצמו משתמשים בשמותיה של פמליה של מעלה כאילו הם שמות נרדפים ומערבבים שם בשם (וכבר ראינו זאת גם למעלה). חלוקת מסורות לפי שמותיה של הפמליה איננה אפשרית אפוא, ואין הוכחה שחלוקה כזאת היתה קיימת. אך שמותיה של הפמליה בעלי חשיבות לענייננו משני טעמים אחרים שכדאי לתת עליהם את הדעת: כפי שכבר נאמר לעיל, שורשי הקונצפציה של פמליה של מעלה הם בדתות פאגאניות, ועל הקשר בין אותן הדתות לקונצפציה המקראית מלמדים בחלקם שמות הפמליה. יתרה מזו, יש לכמה מן השמות משמעות מילולית. שני הדברים מגדילים את מידת הבעיות של הפמליה של מעלה: נפתח בקבוצה אחת של שמות הקשורים ביניהם לבין עצמם, ושלגביהם קיימת הסכמה כללית (פחות או יותר): "בני-אלהים" / "בני-האלהים" / "בני-אלים" / "אלהים". שמות אלה מופיעים במקרא ללא אבחנה ברורה. מקור השמות והמסורת הקשורה בהם הם ככל הנראה במסורת אסיפת האל "אל" בדת כנען. "אל" הוא ראש ואבי אבות האלים הכנענים, ולכן נקראים אלים אלה bn. il. / bn. ilm. אך גם bn. qds²⁸. לא נוכל לדון כאן בשאלה איך קבלו בני-אל אלה את השם "אלהים", והאם קיימות דרגות שונות בין האלים האלה בשלבים מסויימים של המסורת הכנענית. עובדה היא, שבדברי המקרא²⁹ לא ניכרת אבחנה בין השמות

בקבוצה זו. בו ברגע שאלהי-ישראל מזוהה במידה זו או אחרת עם "אל" הכנעני הופרים

"בני-אל" לפמליתו שלו. במיוחד יעורר השם "אלהים" מחשבות רבות בדורות הבאים:

הרי מלה זו היא אחד משני השמות העיקריים של אלהי-ישראל. עתה יש טעם לשאול מפעם לפעם למי מתכוון הכתוב באמרו "אלהים". נראה בהמשך עבודתנו, שהשבעים אכן מתרגמים כמה פעמים את המלה "אלהים" ב- $\alpha\gamma\gamma\epsilon\lambda\omicron\varsigma$ (מלאכים). אך גם כאשר בני הפמליה נקראים "בני-אלהים" נוצרת בעיה, שהרי בכך מקביל אלהי-ישראל לכל האלים האחרים, ראשי פאנתיאון, אבות האלים הנתונים תחתיהם. וכי לאלהי-ישראל בנים? אמנם נכון הוא שהמלה העברית "בן" אינה חייבת לציין יחס משפחתי של ממש, כלומר יחס בין אב לבנו, אלא מלה זו משמשת גם לציון השתייכות לקבוצה זו או אחרת³⁰ - אך האם דיוק לשוני זה ידוע לכל פרשן העומד לפרש את דברי המקרא בעתיד, והוא מודע לו? הבעיה חריפה יותר כאשר הפרשן מתייחס למקרא על פי נוסח של תרגום. ביוונית מופיעה המלה $\mu\omicron\lambda\omicron\varsigma$ או $\pi\alpha\upsilon\varsigma$ תחת "בן". לפחות ל- $\mu\omicron\lambda\omicron\varsigma$ אין הוראה אלא זו של "בן" ממש, ו- $\pi\alpha\upsilon\varsigma$ מורה אמנם גם על השתייכות למשפחה הרחבה, וכוללת על כן גם את העבד, אך המובן הרחב של המלה העברית חסר גם ל- $\pi\alpha\upsilon\varsigma$ - והשבעים תרגמו את "בני-אלהים" ב- $\mu\omicron\lambda\omicron\varsigma$.

לא די בכך! בני-אל היו עצמאיים במידה רבה לגבי "אל". אולי משתקפת מסורת זאת בפראגמנט המיתי שהשתמר בספר ברי' ו', 1-4³¹. כל עוד טבעם ומקומם של מיתוסים כאלה היו ידועים היה ניתן לראות בהמרתם של בני-אל בפמליה של מעלה מתחת אלהי-ישראל מעין פתרון: אין צורך לשלול את המיתוס; די בתיקונו. ריבוי האלים איננו אלא פמליה של מעלה. רצונם החופשי לעומת רצון האל איננו קיים עוד. לאמיתו של דבר נראה הפתרון הזה מפוקפק מלכתחילה, אך על אחת כמה וכמה כאשר הטכסט הפותר נותר ללא הרקע שבו הוא צמח. על פי הכתוב שלפנינו ניתן להבין שלבני פמליה של מעלה, ובשלב זה קרי: למלאכים, יש רצון בלתי תלוי ברצונו של האל ואף אפשרות מסויימת להגשים את רצונם זה. נזכיר כאן רק שהספור בספר חנוך החבשי ו'-י"א בנוי על הבנה זו ומשתמש בה לצרכים אחרים. אך פירוש הספור הזה כבר אינו מענייננו³².

מקור השם "קדושים" פחות ברור מזה של "בני-אלים". למרות שבני-אלים נקראים פה ושם גם "קדושים" (qds^v בת. ³³), אין עדיין ראיה ברורה וחותכת בעניין מקור השם. אך הוראתו המילולית של השם גורמת לא פחות בעיות רעיוניות. הקדושה היא בראש וראשונה

תואר של אלהי-ישראל. לכן יכול האל לדרוש קדושה זו גם מעמו. ויק' י"ט, 2 (ועוד):

קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם.

כאשר ישולבו הקונצפציות של מלאך ופמליה של מעלה יזכו גם המלאכים בתואר "קדוש" - אך לא מצאנו את הצירוף "מלאך קדוש" במקרא למרות שצירוף זה נפוץ עד מאד בספרות הבתר-מקראית. יש אפוא תכונה של האל המיוחסת עתה גם למלאכים ונדרשת גם מבני ישראל. ואכן בספרות המאוחרת נמצא האידיאל של המלאך, אידיאל לבני האדם³⁴. לעומת זאת, לא נראה שעלינו לגרור גם רעיון נוסף מהענקת ה"קדושה" גם למלאך וגם לאדם, והכוונה לתיאור גורלם של בני אדם אחר מותם במקביל לקיומם של מלאכים. רעיון זה שכיח אף הוא בספרות הבתר-מקראית, אלא שככל הנראה השפיעו כאן מסורות יווניות הקשורות בתפיסת ה-δαιμόνιον (על כך ראה את הפרקים ג ו-ד). בשיטות אנגילולוגיות רחבות יהיה עכשיו צורך להסביר איך מלאכים קדושים יכלו לחטוא (ספור חנוך לעיל), כאשר במקומות אחרים מופיעה קבוצה מוגדרת של בני אדם שהקדושה כאילו שרויה ביניהם, ועקב כך קיימות מסורות המזהות את בני הקבוצה הזאת במידה רבה עם מלאכים; כך, למשל, בכתבי קומרן ובאגרות פאולוס³⁵.

כבר נאמרו כמה דברים על "צבאות". כאן נסכם ונוסיף: מקורו של השם (ובמיוחד בצירוף "ה'-צבאות") אינו ידוע. ללא ספק קיים גם קשר לעולם הכוכבים. לפסוקים המצוטטים לעיל נוכל להוסיף כאן גם יש' כ"ד, 21-23: צבא המרום ומלכי ארץ "ייפקדו" ביום ה'. הנביא מקביל בקטע זה צבא המרום ב"שמש" ו"ירח". אפשר שברקע דבריו עומד מיתוס הקשור ל"בעל"³⁶. אם כך יש לראות גם כאן קשר למיתוס הכנעני. על הפן הצבאי שנדון לעיל יש להוסיף את "שר-צבא-ה'" הנזכר בספר יהושע ה, 14. אין ספק שהוא מתואר כחייל³⁷. הפן הצבאי יחזור בכתבי קומרן (רק נזכיר את מגילת מלחמת בני אור בבני חושך), אך גם בספרים אחרים של אותה תקופה (ספר מכבים ב' לדוגמה - ראה על כך בפרק שלישי).

ספר דניאל מזכיר "עיריין" (פרק ד'). עיריין אלה חוזרים בספר חנוך החבשי פעמים רבות (וברוב התרגומים של ספר חנוך גורסים שם "שומרים"). לאחרונה הוצע פירוש סביר לפיו מציינת המלה "עיר" אלהות השומרת על עיר בדתות לא-יהודיות אך קרובות לישראל³⁸.

אם אכן הדבר כך יש להתחשב בהקשר זה גם ביש' ס"ב, 6:

על חומותיך ירושלים הפקדתי שומרים.

שהרי מי השומרים האלה? בספר דניאל עצמו כבר אין רמז למשמעות מקורית זו של המושג "עירי"; העיריין מופיעים כבר במסגרת הקונצפציה של מלאך³⁹.

אין מקבילה ברורה וסבירה ל"שרפים" הנזכרים ביש' ו'. הם מתפקדים כמו פמליה של מעלה⁴⁰, אך שם זה לפמליה הוא חד-פעמי. נסיונות לקשור את השרפים שביש' ו' עם הנחשים השרפים במדבר (במד' כ"א, 4 ואילך) אינם משכנעים עדיין⁴¹. ניתן להניח, שהנביא נמנע בכוונה מלשון מוכרת של הפמליה (שהרי קיימות מקבילות רבות לנבואתו של הנביא מיכה - ראה על אלה הערה 99). אך מכל מקום תכבוש שירת השרפים (קדוש קדוש קדוש ה' - צבאות) מקום של כבוד באנגילולוגיה היהודית והנוצרית. כמו כן השפיע התיאור של בני פמליה בעלי כנפיים על התפתחות האמונה במלאכים.

משמעותו ומקורו של השם "כרובים" שנוי במחלוקת. אחד ההסברים קושר את הכרובים לשומרי דלתות. ההערה הקצרה בספר בר' ג', 24, הולמת פירוש זה: גם בבר' ג' שומרים הכרובים על הכניסה לגן-עדן⁴². ידועים גם תיאורי כרובים לצד כסא-מלכות, "כרובים" אלה נושאים פני אדם (לא כולם), גוף חיה (אולי של אריה) וכנפיים. אפשר שבתקופה עתיקה קשרו את כסאו של הקב"ה בתמונות אלה של כסא מלכות. לפחות היה יכול להיות בכך הסבר לביטוי "ה' - יושב הכרובים"⁴³. בכל זאת נותרו גם בעיות פרשניות-היסטוריות בזהוי הכרובים, בעיות שאותן הדגיש קאסוטו⁴⁴. הנביא יחזקאל קושר את הכרובים עם החיות עליהן דיבר בפרקים א' וג'⁴⁵. בכך מתקרבים גם הכרובים לנושא השירה, יח' ג', 12: כרוך כבוד-ה' ממקומו.

לא רק בשירתם ובכנפיהם דומים שרפים וכרובים, אלא גם ביחסם ליתר הדמויות של פמליה של מעלה: שרפים וכרובים לא נעשו "מלאכים" במקרא. רק בשלב מאוחר יותר הם נזכרים יחד עם שאר המלאכים - אך יש לדייק: הם אמנם יוזכרו יחד עם המלאכים, אך לא ידוע לי על כך ששרפים וכרובים יתפקדו באחד התפקידים המיוחדים למלאכים אם במקרא ואם מחוצה לו, מלבד בתפקידים המקראיים שלהם, דהיינו שירה ולווי האל בשעת הופעתו⁴⁶. יש אפוא מקום להניח רקע פאגאני לרוב שמות הפמליה של מעלה - אך הדבר הוכח רק לגבי בני-אל. המקרא משאיר את הפאנתיאון במקומו תוך הגדרת תפקידו (שירה/לווי האל), אך

מרכה בדברי פולמוס נגדו. הפמליה היא באופן ברור בדרגה שמתחת לאל עצמו, ובני הפמליה שוב אינם אלילים. בדרך כלל אין עוד לבני הפמליה רצון וכח משלהם. מלבד מקום אחד (יש' ו') אין שום יחס בין בני הפמליה לבני האדם; אנו שומעים אך ורק על היחס של הפמליה לאל עצמו - ויחס זה הוא, כפי שראינו, דו-ערכי. גם בתחום הפולמוס אין הבהרה על מהותם או טבעם של בני פמליה של מעלה. הדבר הפוך בקונצפציה השניה, זו של "המלאך".

- ה -

"המלאך"

1. הרהורים ראשוניים:

המלאך שונה מבני הפמליה כבר במישור הלשוני, שהרי מלכתחילה הוא מופיע כיחיד, בעוד שבני הפמליה מופיעים כקבוצה. לשם "מלאך" הוראה ברורה, מה שאינו כן לגבי כמה משמות הפמליה. כל זאת למרות השלוב של השניים ולמרות כמה אספקטים משותפים להם. אך אסור לערוב מלכתחילה מין בשאינו מינו⁴⁷: דבר אחד הוא להוריד אלילי פאנתיאון לדמויות-רקע ללא תפקיד של ממש בתיאור חצרו של האל⁴⁸, ודבר אחר הוא להכניס בין האל היחיד (שעתה אינו זקוק לפמליה מסביבו) לבין האדם דמות-ביניים. גם דמות-הביניים הזאת נשארת במקרא ללא הגדרת טבעה⁴⁹, אך תפקידה רבים. אמנם יש סבורים שגם בכמה מספורי המלאך יש רקע פאגאני כפי שהתברר בכמה מסורות על פמליה של מעלה, אבל אין ספק שהמושג "מלאך" כביטוי לאנגלולוגיה מקראית הוא התרומה הבלעדית של המקרא שאינה מצויה בתרבויות אחרות. כאן חלה ההתפתחות המולוכה את הקונצפציה של המלאך הרחק מעבר לכל מקור פוליתיאיסטי. איני בא לטעון בכך שדתות אחרות לא ידעו על דמות "מלאך" כלל וכלל. יש אלילי-שליחות, כלומר אלים שתפקידם הוא לצאת בדבר שליחות. אך אלילים אלה אלים הם! ומכאן שהקונצפציה המקראית שונה מדתות קדומות אחרות. ובכל זאת אפשר שדווקא ההקבלה החלקית גרמה לקשים מסויימים בעיצוב מסורת המקרא. נשאלת השאלה האם בכלל נוכל עדיין לקבוע ואפילו רק להעריך די הצורך⁵⁰ מה היו תוצאות ההתלבטות בגין ההקבלה הזאת הקיימת בין